

LUND UNIVERSITY

Skånska fideikommiss, I : studie av de skånska fideikommissens bildande 1725-1800

Hansen, Kenth

Published in:
ALE

2006

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hansen, K. (2006). Skånska fideikommiss, I : studie av de skånska fideikommissens bildande 1725-1800. *ALE*, 2006(1), 12-36.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Skånska fideikommiss, I

Studie av de skånska fideikommissens bildande 1725–1800

Av Kenth Hansen

Civilekonom, Lund

Denna undersökning syftar till att utreda de skånska jordbruksfideikommissens bildande och baseras främst på stiftelseurkunder, fideikommissbrev. I breven stadgades de villkor m.m. som gällde för fideikommissen, men även tankar bakom och kring bildandet kan utläsas. De övergripande frågorna är: Vem bildade fideikommissen? När bildades de? Vad bestod fideikommissen av? Varför bildades de? Hur såg fideikommissbildningen ut?

Undersökningen omfattar de 27 skånska jordbruksfideikommiss som fortfarande existerade i början av 1900-talet¹. Av redaktionella skäl delas artikeln upp på två A-nummer.

Inledning

Vad är ett fideikommiss?

Namnet fideikommiss kommer av det latinska uttrycket *in fidei*, som betyder »i förtroende». Det latinska ordet *fideicommissum* står för att något blivit »anförtrott på heder och samvete, åt någons ärlighet».

Fideikommiss är ett rättsinstitut som innebär att någon, vanligtvis i testamentarisk form, överlåter egendom på villkor att mottagaren, fideikommissarien, endast får besitta och uppbära avkastningen av egendomen, men inte inneha någon fullständig äganderätt över den. Inskränkningarna i äganderätten innebär att egendomen inte får pantsättas eller försälgas. Syftet är att egendomen skall behållas inom släkten till, som 1686 års testamentsstadga uttrycker det, sin familjs heder och konservation. I fideikommissstiftarens förordnande ingår villkor om vem (ibland vilka) i varje generation som skall inneha fideikommissrätten, vara fideikommissarie. Normalt anses denna fideikommissrätt instiftas till förmån för den äldste manlige arvingen på den äldsta manliga släktgrenen (principen om manlig primogenitur), dvs. för släktens huvudman.

Den egendom som fideikommiss kan omfatta är främst (och mest betydelsefullt) jordbruksfastighet, dvs. en mer eller mindre omfattande jord- och skogsbruksegendom, oftast med en slotts- eller herrgårdsmiljö som centralpunkt. Fideikommiss kan också omfatta stadsfastighet, lösöre eller kapital. Det är vanligt att fideikommissen innehåller mer än en av dessa beståndsdelar.²

Fideikommissens historia

Fideikommissinstitutet kan spåras tillbaka till den romerska rätten. Nästa steg i utvecklingen återfinns troligen i Spanien, där det under medeltiden ingick i det feodala systemets majorat (ärftligt län). Från Spanien kan institutet sedan följas över Italien till det tysk-romerska riket i början av 1500-talet. Det var här som den expansiva svenska stormakten mötte fideikommissrätten under 1600-talet och applicerade den i det svenska samhället. Den blev rättsligt förankrad i och med 1686 års testamentsstadga och rätten att bilda fideikommiss bibehölls i 1734 års lag. 1700-talet var det stora fideikommissbildningsseklet i Sverige, då ett par hundra fideikommiss stiftades.

Under slutet av 1700-talet började fideikommissens berättigande ifrågasättas, deras privilegiekonserverande karaktär och de olägenheter som en evig låsning av äganderätten till mark innebar. Inte oväntat dök denna förändrade syn på fideikommissinstitutet upp i samband med franska revolutionen, och det var också då som den första avvecklingen av fideikommiss genomfördes. I Sverige har avvecklingen varit en osedvanligt utdragen process, som fortfarande inte är avslutad. 1810 beslöts att inga nya fideikommiss fick bildas i fast egendom, och möjligheter skapades för att kunna förändra vissa oförmånliga fideikommissvillkor (permutation). Under andra halvan av 1800-talet inleddes en politisk diskussion kring avveckling som först med 1959 års fideikommissutredning ledde fram till 1963 års avvecklingslag. Enligt denna lagstiftning skall fideikommissen avvecklas i samband med att den som var fideikommissarie vid lagens ikraftträdande avlider.³ Majoriteten av de svenska fideikommissen har avvecklats under de gångna 40 åren, men fortfarande återstår ett inte oväsentligt antal.⁴

Har fideikommissen påverkat samhället?

Om man bortser från den omfattning fideikommissinstitutet haft i många europeiska länder och enbart koncentrerar sig på Sverige, framträder ändå fideikommissens betydelse på åtskilliga områden under flera hundra år.

I första hand har de haft en ekonomisk betydelse. Under en tid när lantbruket var den särklassiga huvudnäringen i landet, drevs en inte oväsentlig del av detta inom fideikommiss. De största koncentrationerna av fideikommissjord fanns i de östra Mälardalarna och i Skåne. 1959 års fideikommissutredning beräknade att fideikommissjorden i Malmöhus län då utgjorde 9 % och i Kristianstads län 6,5 % av den totala länsarealen.

Motsvarande siffror för enbart skogsmark utgjorde för Malmöhus län 19 % och Kristianstads län 8 %.⁵ I slutet av 1800-talet utgjorde fideikommissfastigheternas taxeringsvärden 7 % av taxeringsvärdet för hela Skånes fastighetsbestånd. Skulle denna proportion ha gällt idag hade det motsvarat ett värde på 25–30 miljarder kronor.⁶ Fideikommissgodsen utgjorde dessutom ofta stora och kapitalstarka produktionsenheter, som under slutet av 1700-talet och under 1800-talet spelade en stor roll för lantbrukets tekniska och investeringsmässiga utveckling.

Fideikommissinstitutets eviga karaktär har under åren vållat mycket bekymmer för lagstiftare och domstolsväsende. En långvarig politisk avvecklingsprocess och ett stort antal snåriga rättsfall i hovrätterna och i Högsta domstolen är bevis på detta. Fideikommissrätten utgör en intressant del av Sveriges rättshistoria.

I samband med avvecklingen av fideikommissen har deras betydelse för kulturarvets bevarande framgått. Många kompletta högreståndsmiljöer från 1700- och 1800-talen har bevarats just tack vare fideikommissinstitutets konserverande (och även finansierande) form. De här aspekterna börjar bli allt mer tydliga i avvecklingsprocessen, vilket inneburit att i vissa fall avveckling skjutits på framtiden.

Tidigare forskning

Forskningen kring fideikommiss är förvånansvärt begränsad. Det enda verk som har ambitionen att vara en heltäckande beskrivning av svensk fideikommisshistoria är Nils Segerstråles *Svenska fideikommiss*.⁷ Boken inleds med en översiktlig fideikommisshistorik. Den vetenskapliga ambitionen inskränker sig därefter till att kortfattat beskriva vart och ett av de svenska jordbruksfideikommissen med kompletta förteckningar över fideikommissarier, en kortfattad historik samt

bilder på stiftaren, senaste/siste fideikommissarien och fideikommissets karaktärsbyggnad.

Den vetenskapliga produktionen kring fideikommiss har inriktats på två huvudområden, dels den rättsliga och rättshistoriska aspekten, dels avvecklingsaspekten.

Dansken Stig Iuul kom 1934 med avhandlingen *Fideikommissarisk substitution*, vilken på ett internationellt plan behandlar tillämpningen av fideikommiss som rättsinstitut. Iuul fokuserade därutöver särskilt på det speciella danska fideikommissinstitutet, som inbegrep grevskab, baronier och stamhus.⁸ Den svenska rättshistoriska utvecklingen har bl.a. behandlats i artiklar av respektive Stig Jägerskiöld och Kjell-Åke Modéer. Båda författarna behandlar även den svenska avvecklingsfasen.⁹

Ebba Berling behandlar i uppsatsen »*Fideikommissen böra upphävas och trevna bondbyar breda ut sig på dess öde vidder*», *fideikommissfrågan i den politiska debatten 1882–1924* den tidiga politiska avvecklingsdebatten.¹⁰ Studien förs tidsmässigt fram tills den första fideikommissutredningen lade fram sin slutrapport. Därefter tillkom ytterligare två offentliga utredningar innan avvecklingslagen beslutades.¹¹ Alla utredningarna behandlar fideikommissens utveckling, den politiska debatten och argumenteringen för och emot avveckling. Kulturarvsfrågans problematik behandlas i ett examensarbete av Stefan Lindeborg, men också i kulturutskottets delbetänkande *Kulturegendomar och kulturföremål*.¹²

Nästan ingen forskning finns kring frågor om fideikommissens bildande och utveckling. Ett undantag utgörs av Fredric Bedoires artikel »'Til sin Families Heder och Conservation' eller 'then flytande nyttan'», som behandlar ideologiska tankar bakom fideikommissbildandet och framförallt dessa tankars och idéers manifestation i arkitekturen.¹³

Därutöver finns en del arbeten som inriktas på enskilda fideikommiss, t.ex. behandlas det Burensköldska fideikommisset av Sven Rosander och de Lillienbergska fideikommissen av Kurt Trägårdh.¹⁴

Källor för denna undersökning

Fideikommissbrev:

Dessa utgör det centrala källmaterialet i undersökningen. Brev i original finns normalt i den privata sfären, hos fideikommissarien eller dess arvtagare, vilket gör dem svåra att komma åt. Avskrifter, ibland ytterligare exemplar av original, av adliga testamentariska fideikommissbrev finns bland de adliga arkiven i hovrätterna, för Skåne huvudsakligen Göta hovrätt i Jönköping. Därutöver skrevs fideikommissbrev av i häradsrätternas lagfartsprotokoll i samband med lagfartsansökan vid skifte av fideikommissarie. Dessa protokoll finns på Lunds landsarkiv. Slutligen finns avskrifter framtagna av den första offentliga fideikommissutredningen vars arkiv finns på Riksarkivet.¹⁵ Enstaka avskrifter finns också i den sista fideikommissutredningens arkiv likaså på Riksarkivet.¹⁶ Således utgörs undersökningens underlag av avskrifter av fideikommissbrev hämtade från ett eller flera av dessa arkiv. Då den juridiska betydelsen vid avskrifterna var så viktig, bör de huvudsakligen uppvisa en mycket god överensstämmelse med originalen. Undantag från denna huvudregel har dock påträffats.¹⁷ En sammanställning över dessa fideikommissbrev, med de förkortningar som används i denna uppsats, återfinns i bilaga.

Eftersom uppsatsen huvudsakligen är baserad på avskrifter av originalbrev går det inte att utröna den exakta stavningen i originalhandlingen. De flesta avskrifter är helt eller delvis moderniserade i språkformen. Jag har därför genomgående valt att stavningsmodernisera samtliga citat, dels för att

skapa en enhetlighet i presentationen, dels för att underlätta läsförståelsen.

Rättsfall:

Ett trettiotal domar från hovrätter och Högsta domstolen rör skånska fideikommissgods. Information kring tvister uppkomna med anledning av hanteringen av stiftelsevillkor ger ytterligare nyanser till stiftelseurkunderna, dessas stringens och tolkningar av stiftarens bakomliggande syften.

De skånska fideikommissen

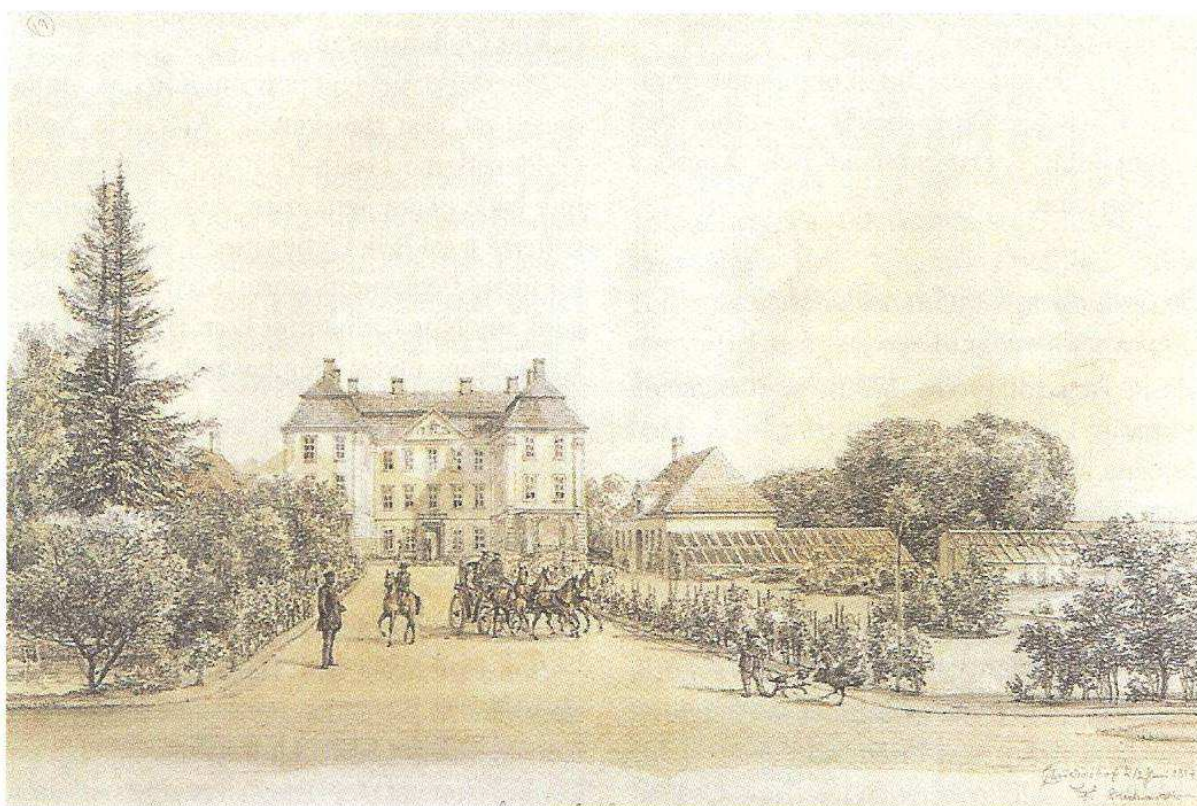
De Trolleska fideikommissen

Överstelöjtnant Fredrik Trolle (1693–1770) var – jämte Christina Piper – den stora fideikommissbildaren i Skåne. Han lät upprätta de tre stora fideikommissen Trollenäs, Trolleholm och Trolleberg. Dessutom avsatte han

medel för ytterligare ett fideikommiss, det som sedermera blev Trollesund i Södermanland. I fideikommissbrevens stipulerade han att godsens, som tidigare hette Näs, Eriksholm resp. Värpinge, skulle döpas om till Trolle-namn, samt också att fideikommissarierna skulle antaga Trolle-namn.¹⁸

Trolleholm (tidigare Eriksholm), beläget norr om Eslöv, instiftades till förmån för äldsta dottern Vivika Trolle. Då hon gifte sig med en Bonde af Björnö har fideikommissarierna därefter tagit namnet Trolle-Bonde.

Trollenäs (tidigare Näs) nordväst om Eslöv instiftades till förmån för sonsonen Fredrik Trolle. Dennes fader, Fredrik Trolles ende son Arvid, blev åsidosatt vid fideikommissstilldelningen av skäl som kommer att redovisas senare i uppsatsen. Fideikommisset kompletterades av Fredrik Trolle d.ä. med den inköpta egendomen Fulltofta.

Christinehof. Akvarell av Ferdinand Richardt (1819–1895) i M. Y. Stuart & N. P. Stilling: Danske herregårde og Amerika.

Trolleberg (tidigare Värpinge) i Lunds västra utkant tilldelades dottern Birgitta Trolle. Fideikommissarierna har efter hennes make burit namnet Trolle-Wachtmeister. 1830 överflyttades fideikommissrätten till godset Ljungby öster om Kristianstad, som döptes om till *Trolle-Ljungby*.

Fideikommissarierna till *Trolle-Ljungby* har sedan början av 1800-talet också varit fideikommissarier på det närbelägna men mindre godset *Årup*, instiftat av friherrinnan Magdalena Sofia Coyet (1722–1796).¹⁹

De Piperska fideikommissen

Den största skånska fideikommissbildningen är instiftad av grevinnan Christina Piper, född Törnflycht (1673–1752). Båda de stora fideikommissen var instiftade till förmån för hennes ende son greve Carl Fredrik Piper.²⁰ *Christinehof* med Andrarums alunbruk och säteriet Östra Torup är beläget ett par mil norr om Tomelilla. *Högstad* med Baldringe ligger norr om Ystad.

Utöver de skånska fideikommissen grundade Christina Piper också Sturefors och Viggbyholm i Östergötland och Ängsö i Västmanland.

De Gyllenkrookska/Stiernbladiska fideikommissen

Maria Hegardt (1686–1753), som hade en borgerlig bakgrund, var gift tre gånger. Med de båda sista makarna hade hon en son vardera. För dessa söner instiftade hon sina fideikommiss.

Stora Markie nordost om Trelleborg instiftades för äldste sonen friherre Haqvin Stiernblad. För den yngste sonen, friherre Fredrik Gustaf Gyllenkrook, instiftades det betydligt större *Svenstorp* norr om Lund.²¹

Dennes son, friherre Axel Ture Gyllenkrook, kom också att bli fideikommissarie för *Björnstorp*, beläget sydost om Lund.

Detta fideikommiss var ursprungligen uppriktat av Christina Piper för hennes dotterdotter Eva Charlotta Bielke (Axel Tures mor) med godset Hesselbyholm i Södermanland.²² För att bättre kunna samförvaltas med *Svenstorp* blev fideikommissrätten redan 1779 överflyttad på *Björnstorp*, och de båda egendomarna har sedan dess förvaltats ihop.

De Gyllenstiernska fideikommissen

De båda Gyllenstiernska fideikommissen i nordvästra Skåne är grundade av två olika stiftare.

Krapperup strax söder om Kullen instiftades av den ogifte kaptenen Peter Gotthard von Kochen (1685–1764) till förmån för brorsonen friherre Christoffer von Kochen.²³ Via dennes dotter kom sedan fideikommisset till släkten Gyllenstierna af Lundholm. *Krapperup* ägs och förvaltas numera av den Gyllenstiernska *Krapperupstiftelsen*, bildad 1967 av den siste fideikommissarien friherre Gustaf Gyllenstierna.

Bjersgård, beläget norr om Klippan, grundades av den danskättade Margrete Sofie Gyldenstjerne (1658–1740).²⁴ Eftersom hon inte hade några egna barn valde hon vännen friherre Axel Erik Gyllenstierna af Lundholm till förste fideikommissarie. Med dennes sons sons son Nils Christoffer kom *Bjersgård* och *Krapperup* under gemensamt innehav på 1840-talet.

Övriga adliga fideikommiss, Malmöhus län

Ytterligare nio adliga fideikommiss har funnits i Malmöhus län:

Boserup öster om Helsingborg har sin upprinnelse i grundandet av fideikommisset *Runsa*, beläget i Stockholmstrakten. I fideikommissbrevet för *Runsa* avsatte stiftaren Catharina Beata von Schoting (1691–1770) medel för att förvärva ytterligare en lant-

bruksegendom under fideikommissvillkor.²⁵ För dessa medel inköptes Boserup av den förste fideikommissarien, hennes makes brorson Conrad Vilhelm Ankarcrona.

Barsebäck söder om Landskrona skapades av fältmarskalken greve Hugo Vilhelm Hamilton (1699–1788) och hans maka Jakobina Henrietta Hildebrand (1717–1769) till förmån för deras äldste son greve Hugo Vilhelm Hamilton.²⁶

Öster om Malmö ligger *Skabersjö*, som gjordes till fideikommiss av greve Tage Thott (1739–1824) och hans hustru Ulrika Christina Barnekow (1736–1823) till förmån för sonen greve Otto Thott.²⁷

Runt Svedala finns två fideikommiss. I norr ligger *Hyby*, grundat av friherre Johan von Brehmer (1677–1754).²⁸ Ursprungligen var fideikommissrätten knuten till Skeinge i norra Skåne, men flyttades redan 1812 till Hyby. Förste fideikommissarie, grundarens systems dotterson friherre Johan Vilhelm Wrangel, lade grundarens namn till sitt eget. Därefter har alla Hybys fideikommissarier burit namnet Wrangel von Brehmer.

Börningekloster ligger öster om Svedala. Grundaren till detta fideikommiss, greve Joakim Beck-Friis (1722–1797), överflyttade fideikommissrättigheterna från två danska fideikommissgods. I fideikommisset ingick även godset Fiholm i Södermanland.²⁹ Joakim Beck-Friis upphöjdes i grevligt stånd 1771, vilket bekräftades först 1791. I grevbrevet stadgas att titeln endast skulle åtfölja fideikommissinnehavaren och att egendomarna Börningekloster och Fiholm skulle utgöra innehavarens grevskap. Denna konstruktion liknade det danska systemet med grevskap.³⁰

Näsbyholm är beläget väster om Skurup. Det instiftades av den danske gardeskaptanen Christian Henrik von Finecke (–1760) till förmån för dottern Catharina.³¹ Hon var gift von Blixen och släkten, som har innehaft

fideikommisset, tog sig senare namnet von Blixen-Finecke.

Riksrådet Gustaf Ruuth (1697–1757) och hans maka avsatte medel för instiftade av ett fideikommiss.³² Hans änka, Ebba Christina Siöbladh (1720–1786), förvärvade Källunda m.fl. säterier i västra Småland samt kompletterade fideikommissvillkoren.³³ 1808/1810 flyttades fideikommissrätten över på *Ruuthsbo*, beläget väster om Ystad. I början av 1900-talet delades fideikommisset efter tvist om tolkningen av villkoren. Strax därefter såldes egendomen och medlen avsattes som penningfideikommiss.

Övedskloster vid Vombsjön instiftades av friherre Hans Ramel (1724–1799) och makkan Amalia Beata Lewenhaupt (1726–1810) till förmån för äldste sonen friherre Malte Ramel.³⁴ Fideikommisset omfattade utöver Övedskloster även Åsum (sedermera överflyttat på Tullerbo) och Svansjö säterier. Efter regeringsbeslut 2002-10-15 har avvecklingen av Övedskloster uppskjutits p.g.a. egendomens kulturhistoriska värde och för att en avveckling skulle betyda att egendomen inte skulle kunna hållas samman.

Ågerup norr om Höör ingick i det Stora Lillienbergska fideikommisset, instiftat av lagmannen Erik Magnus Dreffling, adlad Lillienberg (1673–1752).³⁵ Egendomen såldes 1919 och köpeskillingen avsattes som fideikommisskapital.

Övriga adliga fideikommiss, Kristianstad län

De tre övriga adliga fideikommissen i Kristianstads län är:

Råbelöf norr om Kristianstad, instiftat av Anna Catharina Ridderschantz (1694–1763) till förmån för sina döttrar.³⁶ Kvinnliga ättlingar har därefter haft lika rätt till fideikommisset som manliga, vilket lett till att det idag innehas av ätten Kennedy.

Wanås i nordöstra Skåne grundades av friherrinnan Elisabet Jennings (1734–1801) till förmån för dottersonen greve Carl Axel Wachtmeister af Johannishus.³⁷

Hovdala söder om Hässleholm stiftades av Casper Ehrenborg (1700–1769) och hans maka Elisabeth Eufrosyne von Conowen (1709–1755) åt sonen Mikael Ehrenborg.³⁸ 1947 exproprierades större delen av fideikommissets markarealer.

Borgerliga fideikommiss

I Skåne fanns fyra borgerliga fideikommiss, samtliga små lantegendomar omfattande enbart några enstaka hemman:

Areskougska fideikommisset, grundat av Magnus Holgersson Areskoug och hans hustru Ulrika Eleonora Pletz, bestod av hemman i Simrishamnstrakten med Karlabygården som den största egendomen.³⁹

Södra Lindved i närheten av Börringekloster gjordes till fideikommiss av hovsekreteraren Peter Flinck.⁴⁰

Petersborg ligger i Malmös sydöstra utkant. Detta fideikommiss grundades av handlaränkan Märta Lorichs, gift Bager.⁴¹

Slutligen *Södra Hultseröd* nordväst om Ringsjöarna. Detta lilla fideikommiss, som har haft ett flertal samtidiga innehavare, var en del av det Stora Lillienbergska fideikommisset.⁴² Det inrättades åt Lillienbergs trojänare Peter Weibull som tack för utfört arbete.

Undersökning av fideikommissbildningarna

Fideikommisshandlingarna

Källmaterialet utgörs av 42 handlingar som kan sägas utgöra fideikommissbrev eller kompletteringar till sådana. Dessa handlingar avser bildandet av 27 fideikommiss.⁴³ Dessa 27 fideikommiss är grundade av 21 olika stif-

tare. Den normala formen för fideikommissbrev var *testamentet*, som utgör 36 av de 42 stiftelsehandlingarna. Fem fideikommissbrev har formen av *gåvobrev*. Av dessa har de tre som avser Krapperup en karaktär som liknar de testamentariska fideikommissbreven, dvs. de specificerar grundandet av fideikommisset med villkor, men fideikommissrättigheten uppstår – precis som vid testamente – först vid stiftarens död. Trots denna snarlika form är de benämnda som gåvobrev och inlämnade till häradstinget som offentliggjort och skrivit in gåvohandlingarna. Möjligen har denna juridiska form valts då stiftaren inte ursprungligen var ägare till hela Krapperups egendom, utan bara kunnat instifta fideikommiss i del av den.⁴⁴

Det gåvobrev som avser Södra Hultseröd är en handling där fyra arvingar efter stiftarens död klargör dennes vilja för instiftandet av fideikommisset. Med denna handling kan gåvan, dvs. fideikommisset, genast tillträdas.⁴⁵

Det sista gåvobrevet avser Skabersjö, för vilket greve Tage Thott och hans hustru Ulrika Christina Barnekow upprättat ett sådant 1799. Fideikommissrätten övergick omedelbart till förmånstagaren, men stiftarna förbehöll sig nyttjanderätten av egendomen under sin livstid.⁴⁶ På så sätt uppnåddes i praktiken samma effekt som vid ett testamentariskt förordnande. Detta upplägg medförde att när Tage Thott dog 1824, så kunde godset tillträdas av sonen, trots att lagstiftningen 1810 förbjöd nya fideikommiss i jordbruksfastighet.

Ytterligare en form av stiftelsehandling finns, nämligen det *öppna brev* som Joakim Beck-Friis utfärdade avseende Börringekloster (och Fiholm). I brevet redogör stiftaren för det godkännande han erhållit av danske kungen att sälja sina danska stamhus,⁴⁷ om han upprättade motsvarande fideikommiss i Sverige. I brevet redogör han för hur han

genomfört dessa transaktioner och vilka villkor som skall gälla för de nybildade svenska fideikommissen.⁴⁸

Till fideikommisshandlingar i en vidare bemärkelse kan också räknas de kungliga tillstånd som beviljat flyttning av fideikommissrätten till en (annan) skånsk egendom. Dessa är fem till antalet, nämligen Trolleberg/Trolle-Ljungby, Hesselbyholm/Björnstorp, danska gods/Börtingekloster, Skeinge/Hyby och Källunda/Ruuthsbo.

Omfånget på fideikommissbrev varierar kraftigt. För att kunna likställa och bedöma dem har jag räknat om dem till att motsvara sidor i denna tidskrift. Bilagor som specificerar t.ex. jordegendomar (jordeböcker) har inte räknats med. De kortaste fideikommissbrev understiger då en (Ale-)sida. Dessa är Erik Magnus Lillienbergs inrättande av Ågerup och, det kortaste av dem alla, makarna Ruuths gemensamma testamente för grundandet av det framtida Ruuthsbo fideikommiss. I den andra änden av skalan hittar vi digra testamentsluntor, med Fredrik Trolles testamenten som de verkliga tungviktarna. 1755 års testamente innehåller 13 punkter utbredda på 7 sidor, medan 1768 års fideikommissbrev är på hela 15 sidor omfattande 28 punkter. Totalt omfattar de Trolleska fideikommissbrev 25 sidor. Den näst mest omfattande fideikommisshandlingen är Johan von Brehmers första testamente, vilket är på 9 sidor. De flesta fideikommissbrev ligger i intervallet 3 till 6 sidor. Totalt omfattar samtliga skånska fideikommissbrev cirka 125 sidor.

Innehållet och den inre formen i fideikommissbrev varierar en hel del, men ett antal punkter ingår av nödvändighet i alla urkunderna. Sådana obligatoriska inslag är angivandet av vilken egendom fideikommisset avser samt vem som skall bli förste fideikommissarie, företeelser som kommer att behandlas längre fram i uppsatsen. Två punkter

skiljer fideikommiss Testamentet från ett vanligt testamente: klausulen som anger att egendomen inte får säljas eller belånas utan skall kvarstanna inom släkten samt en redogörelse för den successionsordning som skall gälla. Den sistnämnda punkten kommer också att behandlas längre fram. Försäljnings- och belåningsförbudet är angivet på ett ganska likartat sätt i fideikommissbrev. Exempel på skrivning kan hämtas från Wanås fideikommiss där det sägs om fideikommisset att

skolandes härifrån aldrig någon fastighet försäljas eller abalieneras, under vad namn det vara må, mindre denna egendom för penninglån pantsättas eller graveras, ej heller på något sätt förbytas, skiftas eller delas, utan ständigt osöndrad uti en mans hand bibehållas.⁴⁹

I de flesta fideikommissbrev förekommer yttringar av religiös natur och av fromhetskaraktär. Det går att skönja en större omfattning av denna typ av innehåll i de handlingar som upprättats av kvinnliga stiftare. Ofta är dessa stycken kopplade till tankar och uttalande om döden och livets ändlighet, vilket ju inte är onaturligt i ett testamente. Formuleringarna är högtidliga och ofta elegant utformade.

Maria Hegardt stiftade fideikommissen Svenstorp och Stora Markie med en urkund som hade denna inledning:

Förordning som iakttagas skall efter min död, vilken Gud låte ske i en salig stund, så att jag måtte vara välberedd, kunna befalla min själ i Jesu min Frälsares händer, saktmodeligen avsomna och efter döden bliva delaktig av den eviga glädje och härlighet, som denna min högtlovade Frälsare med sin dyra pino och död mig förvärvat haver!⁵⁰

Övedsklosters fideikommissbrev inleds på ett likartat sätt:

I Herrans namn. Det är väl den högsta försynen allena förbehållet, att se in uti framtiden, avmätta släkters öden och beskära envar av timeligt gott så mycket Honom behagar.⁵¹

Makarna Ehrenborg inledde sitt testamente med en dikt:

Lär oss betänka Herre här
Vår livstid som förgänglig är
Att man ej fast bliva må
Måste härifrån, rik, lärder, gammal, ung också⁵²

Fideikommissbildarna

Den gängse bilden av fideikommissbildarna såsom tillhörande frälseståndet bekräftas i stort av de skånska exemplen. Av de 21 stiftarna tillhörde 18 adelsståndet och 3 borgarståndet. De tre borgerliga fideikommissbildningarna (Areskougska fideikommisset, Petersborg och Södra Lindved) tillhör de fyra i särklass minsta fideikommissen. Det fjärde (Södra Hultseröd) var, trots att det stiftats av en adelsman, till förmån för en borgerlig släkt. Möjligen kan invändas att två av stiftarna, båda änkor vid stiftelsebildningarna (Maria Hegardt och Catharina Beata von Schoting), hade ett borgerligt ursprung. Men båda var ingifta i adelsläkter, och deras stiftelsebildningar bör betraktas som gjorda från en adlig plattform och var givetvis riktade mot en adlig släkt. Således kan konstateras att samtliga väsentliga fideikommissbildningar i Skåne var adliga fideikommiss.

Vilken del av adeln svarade då för de skånska fideikommissbildningarna? Av de 18 adliga stiftarna tillhörde 10 en betitlad adelsläkt, fördelade på 6 friherrliga släkter och 4 grevliga. Vidare kan 6 betecknas som tillhörande nyadeln, medan 12 var av gammaladlig tillhörighet.⁵³ Stiftarna kom således från både ny- och gammaladel, hög- och lågadel.

Under andra halvan av 1600-talet övergick Skåne från att vara en sedan lång tid etablerad dansk provins till att bli den sydligaste delen av det svenska kärnområdet. Frederna i Roskilde och Köpenhamn, följda av utgången av det skånska kriget på 1670-talet, ledde

till en medveten försvenskning av landskapet med målsättningen att det helt skulle integreras i det svenska riket. Detta fick konsekvenser för ägarstrukturen på de skånska godsena. Några av de gamla dansk-skånska ätterna valde att stanna och byta nationalitet. Andra valde att bosätta sig i Danmark och avyttra sina skånska egendomar. Dessa köptes då ofta upp av representanter för den svenska adeln, ett handlande som understödde försvenskningprocessen. Under 1700-talet hade således en ny ägarstruktur etablerats i det skånska godslandskapet. Ställs fideikommissbildningarna i det här perspektivet, framgår det att 9, möjligen 10, av stiftarna hade dansk-skånska rötter. Här återfinner vi de tre borgerliga stiftarna. Resterande 11–12 är således stiftare tillhörande den i Skåne nyetablerade svenska adeln.

8 av stiftarna var änkor, medan 5 var änklingar. 6 par stiftare utgjordes av gifta makar, 3 stycken var ogifta, varav 2 män.⁵⁴ Det faller sig naturligt att testamenten och andra föranstaltningar inför döden görs sent i livet då ofta maken eller hustrun redan gått bort. Därav övervikten för änkor och änklingar i stiftelsematerialet. Vidare kan noteras att änkor oftast refererar till sina avlidna män i testamentena, något som saknar motsvarighet bland änklingarna. De fideikommissbrev som upprättats av de gifta paren visar tydliga spår av mannens bestämmanderätt i äktenskapet och förmyndarskapet över hustrun. Jacobina Henriette Hildebrand, gift med greve Gustaf David Hamilton på Barsebäck, har t.ex. fått underteckna ett gemensamt upprättat testamente med bl.a. följande skrivning:

det för min kära hustru skulle bliva en helt ovanlig och ganska besvärlig syssla att befatta sig med intressens uppbärande för utestående fordringar och intressens utbetalande så till banken som flera, vilka av mig hava att fordra, varvid fordras en exakt annotation, som av ett därvid ovan fruntimmer ej kan begäras.⁵⁵

Antal skånska fideikommiss bildade resp. tillträdde per årtionde.

	Ursprunglig stiftelsehandling	Tillträde av fideikommisset
1720–1729	1	
1730–1739	3	
1740–1749	5	1
1750–1759	8	9
1760–1769	4	4
1770–1779		4
1780–1789		2
1790–1799	4	4
1800–1809	2	2
Totalt	27	26

Källa: Fideikommissbrev samt Segerstråle 1981. Anm. Skabersjö tillträdde först 1824.

Som en sista aspekt på fideikommissbildarna är det av intresse att se vilken yrkesmässig bakgrund de hade (och i fall av änkor deras män). 13 hade gjort militär karriär, medan 6 hade en civil ämbetsmannabakgrund. Två borgerliga stiftare hade ägnat sig åt handel.

Tider för bildandet

Fideikommissbildningen i Skåne började 1725 (Bjersgård) och vann en ökande popularitet fram till mitten av 1700-talet. Tabellen visar en sammanställning över när stiftelsehandlingarna för de skånska fideikommissen ursprungligen upprättades samt när fideikommissen tillträdde.

Under perioden 1768–1790 tillkom inga nyinrättade fideikommissbildningar. Kring sekelskiftet 17–1800 upprättades åter ett antal fideikommiss, de sista var Wanås och Södra Lindved 1800. Troligen har ytterligare fideikommiss instiftats i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, men med den förändrade lagstiftningen 1810 har dessa testamenteriska förordningar måst annulleras, om de inte igångsatts genom testators död före lagstiftningsförändringen.

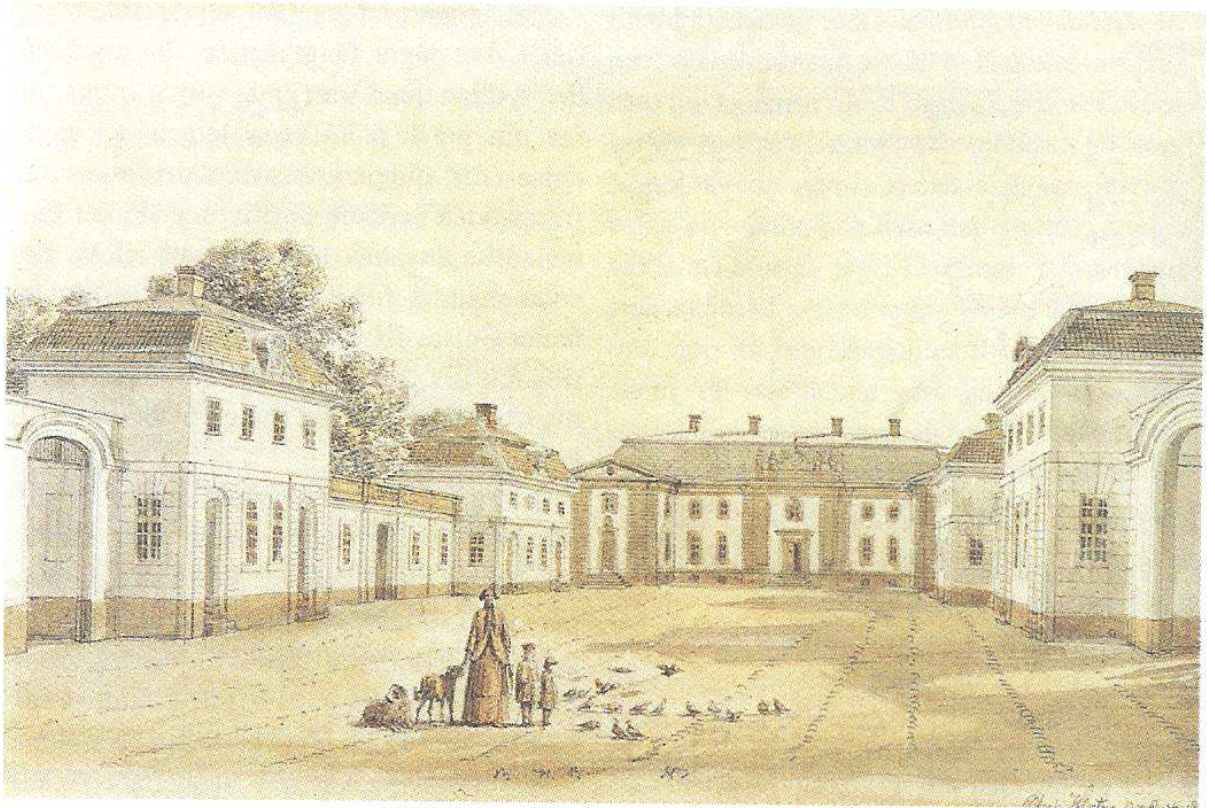
Det är svårt att från det begränsade materialet dra några långtgående slutsatser om den tydliga trend som ändå verkar framkomma, om inte de politiska systemen hade betydelse för fideikommissbildningen – att frihetstiden verkade positivt medan det gustavianska enväldet hade motsatt effekt. Det enda skånska fideikommiss som instiftades under Gustav III:s 21-åriga regenttid var Börtingekloster, som egentligen endast var en överflyttning från en tidigare dansk fideikommissegendom.

Tillträdesperioderna är en funktion av stiftelseperioderna, med en mer eller mindre tidsmässig eftersläpning. Åter kan konstateras att 1750-talet var den mest aktiva fideikommissperioden i Skåne, nio av fideikommissen tillträdde då. Ett fideikommiss tillträdde först 1824, långt efter den förändrade lagstiftningen, nämligen Skabersjö. Anledningen till detta har redovisats tidigare i uppsatsen.

Fideikommisslegendomen

Typbilden för ett skånskt fideikommiss är en stor jordbruksegendom med omfattande markareal, dels under egen drift, dels i form av arrendegårdar. Centralpunkt i fideikommisset är en slotts- eller herrgårdsbyggnad med omgivande ekonomibyggnader och parkanläggningar, vilken utgör bostad för fideikommissarien och hans familj.

19 av fideikommissen var belägna i Malmöhus län, medan 8 återfanns inom Kristianstads län. Med hänsyn till att 43 % av Skånes areal och 54 % av dess befolkning under mitten av 1700-talet tillhörde Malmöhus län,⁵⁶ kan en överrepresentativitet (70 %) av antalet fideikommissbildningar i länet konstateras. Görts motsvarande beräkning i stället utifrån respektive läns fideikommissareal, blir andelen för Malmöhus län mellan 50–60%.⁵⁷ Genomsnittstorleken för ett fideikommiss var således större i Kristianstads län än i Mal-

Övedskloster. Akvarell av Ferdinand Richardt (1819–1895) i M. Y. Stuart & N. P. Stilling: Danske herregårde og Amerika.

möhus län. Förklaringen till denna skillnad står att finna dels i de till ytan stora skogsdominerade fideikommissen i Kristianstads län, dels i att de flesta små, borgerliga, fideikommissen fanns i Malmöhus län. Hälften av fideikommissen kan anses ha varit belägna inom den skånska slättbygden, hälften inom ris- och skogsbygden.

Den storleksmässiga variationen mellan fideikommissen var stor. De fyra borgerliga fideikommissen hade vardera en areal på endast mellan 90 och 170 hektar. Det minsta därefter, bortsett från det genom 1940-talets expropriation stympade Hovdala, var Stora Markie som på 1950-talet omfattade 841 hektar. De ytmässigt största fideikommissen på 1950-talet var Trolle-Ljungby (8 636 hektar), Christinehof (7 639 hektar) och Wanås (7 260 hektar), samtliga med mycket stora

skogsinnehav. De största åkerarealerna hade Trolleholm (4 295 hektar) och Trolle-Ljungby (3 462 hektar). Den genomsnittliga storleken på ett fideikommiss var 3 350 hektar, medan den genomsnittliga arealen för åker var 1 640 hektar.⁵⁸

Många av Skånes mest kända slottsbyggnader återfinns bland fideikommissen. Flera huvudbyggnader utgörs av renässansbyggnader från 1500- och 1600-talen. Hit hör t.ex. Krapperup, Svenstorp och Trolle-Ljungby. I flera fall lät dock stiftaren, som ofta var en både ekonomiskt välbärgad och driftig person, uppföra imponerande herresäten. Christina Pipers Christinehof uppfördes 1737, Börtingekloster anlades av Joakim Beck-Friis 1763 och Skabersjö byggdes av Tage Thott på 1770-talet. Det mest kända fideikommisslottet är kanske ändå Övedskloster där

stiftaren Hans Ramel, »Bygge-Hans» kallad, skapade en sammanhållen anläggning, där det franskinspirerade rokokoslottet är kopplat till trädgårdar, alléer och omgivande landskap i en ändamålsenlig och harmonisk kombination. Med detta uppnådde han upplysningstidens högsta ideal: att sammanföra det praktiska och effektiva med stora skönhetsvärden, dvs. att förena nytta med nöje. Fideikommissinstitutet har tveklöst haft betydelse för adelns byggnadsverksamhet och dess arkitektur, vilket Fredric Bedoire visar i sin riksomfattande undersökning.⁵⁹

Fideikommissegendomen utgjordes inte enbart av stora markarealer med slottsanläggningar. Lösöresfideikommiss med allt från husgeråd och sängkläder till boskap och utsäde, bibliotek, tavelamlingar och dyrbara möbler kunde ingå i tillgångsmassan. Separata lösöresfideikommiss kunde senare också komplettera ett ursprungligt fideikommiss, som den De la Gardieska samlingen, vilken tillfördes Övedskloster på 1800-talet.⁶⁰ Både stadsfastigheter och näringslivstillgångar kunde ingå. Det Ankarcronska fideikommisset, där Boserup ingick, innehade således en fastighet i Stockholm, medan Andrarums alunbruk utgjorde en av de stora tillgångarna i de Piperska Skåne-fideikommissen.⁶¹

Några av fideikommissen hade från början ingen jordbruksegenhet, utan stiftarna tillsköt ett kapital för vilket senare en värdig godsanläggning skulle anskaffas. Boserup är ett exempel där stiftaren stipulerade hur ett flertal tillgångsslag i hennes kvarlåtenskap skulle säljas »och vändas i penningar, därför uppköpa fastigheter och lantgods under fideikommissvillkor».⁶²

Men det var trots allt jorden som utgjorde basen i fideikommissen, på samma sätt som den utgjorde grunden både för de stora förmögenheterna och för människors försörjning och utkomst. Fideikommisslagstiftningen, och för övrigt hela testamentsrätten, gav

möjlighet att testamentariskt disponera endast avlingejord, dvs. jord som testator själv förvärvat, medan arvejord inte fick förfogas över på det sättet. Härtill kom regler kring bördsrätt, dvs. släktmedlemmars rättigheter att inlösa jord som sålts till utomstående.⁶³ Lagstiftningen syftade till att skydda släktens fundamentala ekonomiska tillgång, jorden. Fideikommissbrevens uppvisar en provkarta på hur denna lagstiftning kunde hanteras och kringgås för att testators syften skulle kunna uppfyllas och jordegendomen göras tillgänglig för fideikommissbildning.

Det tillåtna sättet att skaffa sig testamenterbar jord var ett förvärv från någon utanför släkten. Det kunde tydligt framhållas i stiftelsehandlingen som Joakim Beck-Friis gör när han specificerar fideikommissegendomen som

av mig utom börd inköpta frälse och skatteegendom, nämligen uti Malmöhus län Wemmenhögs härad och Gustafs socken berustade skattesäteriet Börringe Closter.⁶⁴

Förvärvades egendomen från någon släktmedlem kunde bördsrätten göra fideikommissbildningen mer osäker. Makarna Ramel förvärvade Övedskloster från hustrun Amalia Beatas bror Adam Lewenhaupt. I testamentet argumenterade makarna för sin rätt att fritt disponera egendomen:

Denne egendom är under vårt äktenskap köpt och förvärvat, och bör alltså för avlinge anses, fastän den blivit löst från min, Amalia Beata Lewenhaupts, broder, enär vår författning om denna egendoms besittning endast syftar på dess ständiga bibehållande inom släkten, samt våra egna bröstarvingars och efterkommandes välfärd, vilka var uti sin ordning, och efter den Högstas skickelse, kunna göra sig förhoppning därom.⁶⁵

För säkerhets skull lät makarna Ramel sina barn utfärda en försäkran, där det heter att

ehuru berörda fastighet är inom börd på vår fru moders och svärmoders sida, av våra kära föräldrar inköpt, likväl icke hava något det minsta att påminna emot ovannämnda fideikommissförfattning.⁶⁶

Flera av de skånska stiftarna var som nämnts änkor eller änklingar. Den en gång gemensamt förvärvade egendomen var därmed splittrad: en del innehade den efterlevande som giftorätt, en del var den avlidne makens giftorättsgods, vilket förhindrade full dispositionsrätt. I källmaterialet finns exempel på två sätt att hantera en sådan situation. Om förutsättningarna tillät det, kunde man genom testamente säkerställa full dispositionsrätt för den efterlevande maken. I fideikommissbrevet avseende Bjersgård skriver Margrete Sofie Gyldenstjerne att

alldenstund så väl min salige käre man översten herr Nills Hästscoo, som jag under varande äktenskap haft stor möda och besvär, från varjehanda gravationer, Biersgårds gård och gods att befria, och han därför ingen hellre unnat förmånen därav än mig, ty är ock testamente upprättad på all dess andel i boet [...] att således denne min fasta egendom, fullkomligen och till alla delar iklätt sig avlinge gods natur och egenskap.⁶⁷

Om inte den presumtiva stiftaren varit så förutseende att makens giftorättsgods hanterats genom testamente, återstod att lösa ut de arvsberättigades intressen i egendomen. Christina Piper hanterade arvingarnas förväntade fädernearv så här:

så kommer dock detta Högstad godset och de berörda 573 daler 26 öre 5 11/60 penning silvermynts ränta i Baldringe här att anses för mitt avlinge, emedan jag redan inlöst med kontant de trenne systerlottenas andelar i dessa gods och räntor, och vad mina kära dotterbarn Bielckarne för sin andel, som ännu är obetalt, hava att fordra, skall framdeles bliva betalt, eller med annan ränta, som jag köpa får, ersätas. Sker detta icke i min livstid, skola de förnöjas av den revenue och årliga ränta, som av min fasta egendom inflyter.⁶⁸

dvs. antingen hade inlösen redan skett eller så skulle detta ske framöver på något sätt.

Slutligen har vi fallen med den rena arvejorden. Även denna kunde användas för fideikommissbildning, men det krävdes – i likhet med i föregående fall – att man löste ut de framtida arvingarna, dvs. man fick helt

enkelt köpa sin egen egendom. Magdalena Sofia Coyet, som ärvt Årup, hade hanterat arvingarnas krav och

förnöjt och betalt dem för deras pretention i Årups sätesgård med tillydande gods och lägenheter, så att jag även i anseende till flera skulders betalande, varmed gård och gods varit belastad, med fullt skäl anser denna egendom [...] såsom förvärvat och avlinge i min hand.⁶⁹

Fredrik Trolle hanterade samma problem, dock på en ekonomiskt mycket högre nivå:

Som Nääs gård och gods i Skåne [...] är min ärvda egendom [...] så har jag till att förvandla [...] detta gård och gods uti avlinge natur för gott funnit, att nu i min livstid med alla mina kära barns och mågars goda vilja, samtycke och gottfinnande tillhandlat mig deras arvspretentioner på samma gård och gods, efter det värde som oss emellan överenskommit blivit, så att jag var dotterlott inköpt för en summa av 24 000 daler silvermynt, vilket för 3/5 tillsammans utgör 72 000 daler silvermynt, och för min sons, kammarherren välborne herr Arvid Trolles lott, vilken är 2/5 i bemänte gård och gods en summa av 48 000 daler silvermynt, kontant erlagt, efter min död att bekomma.⁷⁰

Orsaker till fideikommissbildandet

1686 års testamentsstadga, där fideikommissinstitutet första gången behandlas i svensk lagstiftning, gav tillåtelse »att göra til sin Families Heder och Conservation, och i andra tillfällen en perpetuel Förordning».⁷¹ Här framkommer således den huvudanledning som lagstiftaren såg det till varför fideikommiss bildas, nämligen för familjens heder och konservation. Familjens heder kan tolkas som det anseende och status en släkt eller släktgren åtnjuter, hur högt på rangskalan den återfinns. Konservation handlar om att skapa och bevara de ekonomiska medel som krävs för att bibehålla denna position. Det gällde således att skapa ekonomiska och materiella förutsättningar för familjen att kunna leva och agera på ett sätt som bibehöll, eller ännu hellre förstärkte, familjens anseende och status. Lagstiftaren blundade dock

inte för att andra skäl för fideikommissbildning kunde finnas och lade därför till »och i andra tillfällen». Utformningen och formuleringen av denna lagtext ger ett tydligt intryck av att den syftar till den adliga delen av befolkningen.

I de flesta av fideikommissbrev, företrädesvis i deras inledningar, finns motiveringar till varför stiftaren vill göra de dispositioner som därefter stadgas. Dessa motiveringar knyter i stor utsträckning an till lagstiftningens motiv om familjens heder och konservation. Fredrik Trolle skriver »Allra först faller mig uti grannsynt besörjande uppkomsten av manliga ätten av Trolle-familjens konservation» och han fortsätter något senare med att han vill »tillägga manliga descendenter utav min familj så mycket egendomsstyrka som nödvändigtvis erfordras till en possessors hederliga och anständiga arrangement». ⁷² Variationerna på det här temat är många. Vissa tryckte mer på familjens heder, men det var vanligare att ta fasta på det ekonomiska, konservationen, som t.ex. Johan von Brehmer gjorde när han med fideikommisset vill »lämna min adeliga familj någon hjälp och understöd till dess bättre utkomst i framtiden». ⁷³ Ett mycket vanligt grepp var att utmåla de risker som fanns för att familjens heder och konservation skulle äventyras, risker stiftarna ville minimera eller helt eliminera genom fideikommissbildningen. Ett mycket tydligt exempel på detta återfinns i Näsbyholms fideikommissbrev:

eftersom dagliga erfarenheten visar, huru som många familjer de där förut i välstånd suttit, äro ofta sedermera tillbaka ställda, samt uti en bedrövlig fattigdom försatta, vilket efter min mening merendels huvudsakligen därav förorsakas att vid arvsskiften och delningar hela Corpus Bonorum ofta i så många smådelar varder fördelt och lottat, att det äntligen allt tillsammans från familjen bortgått till främmande och oskylda. ⁷⁴

Fredrik Trolle stipulerar i sina testamenten att fideikommissarierna efter hans döttrar

skall till sitt eget namn lägga namnet Trolle och att fideikommissgodsen skall döpas om till namn som innehåller släktnamnet Trolle. Anknytningen till släktnamnet bör ses som en del av strävandet efter familjens heder. Det finns fler exempel på att släktnamnet skulle bevaras och vara knutet till fideikommissarierna när andra släkter kom till egendomen genom kvinnlig successionsövergång, t.ex. Hamilton på Barsebäck eller Brehmer på Hyby. Ett mer särpräglat fall där stiftaren ville bevara namnet var Bjersgård. Margrete Sofie Gyldenstjerne, som ville bevara sitt släktnamn, saknade bröstarvingar. Hon konstaterade att brodern var gammal och ogift »samt således utan rätta bröstarvingar, som Gyllenstierna namnet bära kunna», ⁷⁵ medan systemen var gift med en Starkhufvud. ⁷⁶ Hon valde därför att testamentera egendomen som fideikommiss till sin och hennes makes vän Axel Erik Gyllenstierna af Lundholm. Släkten Gyllenstierna af Lundholm var bara avlägset befryndad med den danska Gyldenstjerne-släkten, men namnligheten attraherade stiftaren. ⁷⁷

I flera testamenten görs återkopplingar till förfäderna och de egendomar som de samlat. Det var viktigt för stiftarna att dessa, genom generationer, hopbragta tillgångar även i fortsättningen kunde användas för släktens heder och konservation. I Övedsklosters stiftelseurkund kan läsas »att den egendom som förfäderna, medelst den Högstas välsignelse och en förnuftig hushållning samlat, ej må bliva skingrad och falla uti oskyldas händer». ⁷⁸

Däremot saknas i det närmaste helt direkta motiveringar att fideikommissen instiftats till heder och åminnelse av stiftaren själv eller dess avlidne make. Speciellt då det gäller de många änkor som framträder som fideikommissgrundare, skulle det ha varit tänkbart att de velat hugfästa sin makes minne. I många fall var ju den disponibla egendomsmassan

tillkommen genom mannens verksamhet. Den enda direkta hänsyftningen finns i Bjersgårdsurkunden, angiven som en delmotive-ring: »samt min salige käre mans och min evärdliga åminnelse». ⁷⁹ Trots avsaknaden av dessa direkta hänsyftningar bör nog motive-ringarna för familjens heder ses som även täckande och inneslutande stiftarens heder och minne. Speciellt gäller detta de Trolleska fideikommissen.

Slutligen skulle det ha varit tänkbart att stiftaren åsyftat bevarandet av egendomen i sig som huvudmotiv för fideikommissbildningen. Några sådana motiveringar har jag inte kunnat finna i fideikommissbrevet för jordbruksegendomarna. Däremot utgör det huvudmotiv i det lösöresfideikommiss som makarna De la Gardie instiftade på 1800-talet till förmån för fideikommissarierna på Övedskloster. Stiftelsebrevet inleds:

Då erfarenheten icke sällan visat, att samlingar av konst- och kulturföremål, vilkas sammanförande och ordnande kostat en hel mansålders möda och omtanke, och vilka såsom samlingar äga ett värde utöver det, som kan i penningar uppskattas, inom kort tid skingrats eller försvunnit, när grundläggarens kärlek icke längre hållit dem tillsammans. ⁸⁰

Ovan konstaterades att lagstiftningen syntes vara tänkt för adliga personer. De fyra borgerliga fideikommissen saknar också motive-ringar kopplade till familjens heder och konservation, de saknar faktiskt direkta motiveringar överhuvudtaget. Motivet till varför dessa stiftare valt fideikommissformen i stället för det mer ordinära testamentet är troligen en önskan om att undvika framtida ägosplittring vid arvsdelningar, ett motiv som också var bestämmande för adliga fideikommissbildningar. Södra Hultseröd är ett undantag från regeln om saknade motiveringar. Detta fideikommiss, som var stiftat av adliga grundare, instiftades till hovrättskommissarien Peter Weibulls barn »i anseende till den möda och flit bemälte kommissarie vår herr

farbror visat allt sedan år 1732, då han ur dess tjänst kommit skulle efter vår salig farbrors död ihågkommas». ⁸¹

Fideikommissvillkoren

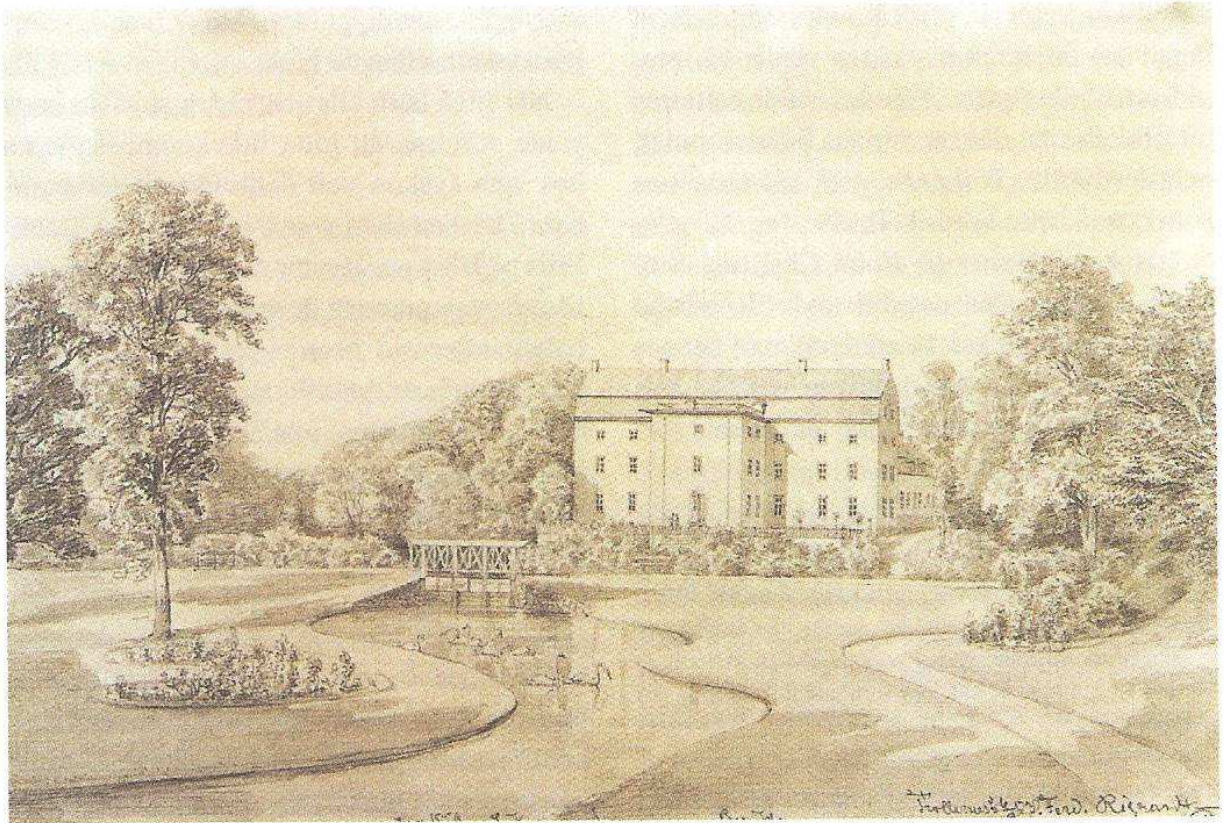
I fideikommissbrevet klargjordes de villkor som skulle gälla för fideikommisset. Som vi såg tidigare var vissa klausuler alltid förekommande, medan andra bara återfinns i vissa fideikommissbrev. Här skall de vanligaste klausulområdena genomgå:

Första fideikommissarie

Normalt anses fideikommissets första innehavare vara stiftarens äldste son. Detta stämmer inte vad gäller de skånska fideikommissen, utan är bara riktigt i knappt hälften av fallen (11 av 27). Utvidgar vi begreppet till alla söner, inte bara den äldste, så tillkommer ytterligare en. ⁸² Låt oss därför följa stiftarens släkt, från den närmaste familjen till mer avlägsna släktingar, för att se var övriga första fideikommissarier kan påträffas och skälen till detta.

I fyra fall var fideikommisset instiftat till förmån för stiftarens dotter. I fallet Näsbyholm kunde det falla sig naturligt, då stiftaren saknade manlig avkomma. Men som vi skall se framöver var inriktningen mot manliga fideikommissinnehavare så stark att det inte varit onaturligt ifall stiftaren valt sin dotter-son i stället. Dottersonens ungdom och omyndighet kan möjligen ha bidraget till valet av dottern.

Anna Catharina Ridderschantz på Råbelöf utsåg samtliga sina tre döttrar till fideikommissarie, men insåg att ett delat innehav kunde skapa problem och att »fasta egendomen säkrast kan under en arvinges vård och styrsel bibehållas». ⁸³ Hon gav därför företräde för äldsta dottern. Sönerna valdes uttryckligen bort, »det ingen av våra kära söner i fastigheterna skola hava något att fordra». ⁸⁴

Trollenäs. Akvarell av Ferdinand Richardt (1819–1895) i M. Y. Stuart & N. P. Stilling: Danske herregårde og Amerika.

och de fick rättighet till fideikommisset först efter sina tre systrar och deras ättlingar. En förklaring till sitt val ger stiftaren senare i fideikommissbrevet, nämligen

att mina kära söner efter deras salige faders död, var för sig långt mera av mitt bo uppburit, än den del dem genom fäderne eller möderne i arv kunnat proportionaliter tillfalla om kvarlåtenskapen efter lag hade blivit delt.⁸⁵

Två döttrar placerades också på de Trolleska fideikommissen (och egentligen ytterligare en, men denna återfanns på ett fideikommiss utanför Skåne). Här hade Fredrik Trolle avsiktligt frångått sin son Arvid Trolle. I fideikommissbrevet 1755 angav stiftaren att han egentligen velat att denne skulle ha fått förmanen av Värpinge (sedermera Trollebergs) fideikommiss, men han kunde bara konstatera att

oaktat all använd kostnad på bemålde min son uti studier, resor och det mera, hos honom ändå icke givas de egenskaper som utmärka att han kan bliva sin familj till heder och sitt fädernesland till synnerlig nytta, helst han icke vill följa mina, trogna råd och faderliga förmaningar utan skickar sig alldeles ensinnigt och tror sig, vid dess nu myndiga år, böra endast av sig själv dependera.⁸⁶

Arvid Trolle hade slagit sig in på den akademiska banan och var både docent och adjunkt i historia vid Lunds universitet. Flera källor uppger att han var lite egen till sättet, t.o.m. betraktad som sinnessvag,⁸⁷ och i ekonomiska saker var han helt otillräcklig »ty hans räknekonst räcker ej längre än fingrarnas antal».⁸⁸ Dessa egenskaper kan ha varit orsaken till faderns åsidosättande av sonen i testamentet. En annan orsak var möjligen hans giftermål med den borgerliga professorsdottern Liboria Harmens, då Fredrik Trolle som

ett villkor i alla sina fideikommissbildningar angav att fideikommissrätten skulle förloras vid ett ofrälse gifte. Således valde stiftaren att tilldela sina döttrar var sitt fideikommiss, och det fjärde, Trollenäs, gick till sonsonen som också hette Fredrik Trolle.

Här kan noteras att Ebba Christina Siöbladh, stiftare av det blivande Ruuthsbo fideikommiss, också konstaterade att hennes äldste son inte var förmögen att förvalta egendomen, men hon valde en annan lösning.

Och som min son Gustav Adolph Ruuth är äldst men hans tillstånd är ej att kunna disponera det eller sin övriga arvejord, så vill jag, att min son Eric Ruuth skall vara hans förmyndare, varför han skall njuta sin brors revenue, ty jag hoppas han så kristeligen vårdar honom, att han kan vara mig ansvarig på domens dag.⁸⁹

Tre barnbarn har av grundare utsetts till förste fideikommissarie. Ovan har redogjorts för anledningarna till varför Fredrik Trolle d.y. erhöll Trollenäs. Elisabet Jennings på Wanås gav fideikommissförmånen till sin enda dotters (som var avliden) näst äldste son, Carl Axel Wachtmeister af Johannishus. Den äldste dottersonen, Hans Wachtmeister af Johannishus, var närmaste efterträdare till fideikommisset Johannishus och Tromtö i Blekinge, och stiftaren ansåg därför dennes försörjning var tryggad och att fideikommisset bättre behövdes av den yngre brodern.⁹⁰

Ett tredje barnbarn återfinns vi som Christina Pipers dotterdotter Eva Charlotta Bielke på det som sedermera blev Björnstorps fideikommiss. Christina Piper hade åsidosatt både son, döttrar och dottersöner, vilka normalt skulle ha valts före en dotterdotter även om några av dem fått fideikommiss på annat håll (främst sonen). I stiftelsebrevet skriver hon att dotterdottern och dennes syskon »hos mig från spädaste åren uppfödda äro medelst deras hulda saliga fru moders beklagliga och tidiga frånfalle»⁹¹ och här finns säkert för-

klaringen, nämligen det nära personliga förhållandet mellan de båda.

När inga barn eller barnbarn stod till buds valde stiftarna att hitta fideikommissarierna hos sina syskon och deras barn eller barnbarn. Så har skett i sex fall. Joakim Beck-Friis på Börringekloster utsåg sin broder som förmånstagare, men denne som dog ett drygt halvår efter sin bror synes inte ha tillträtt fideikommisset, utan förste fideikommissarie blev i stället hans son.⁹² Övriga brorsöner återfinns på Krapperup och Ågerup, där de i båda fallen var närmaste anhörig till stiftaren. Det var också systerdottern till Årups stiftare.

Johan von Brehmer, stiftare av det som ledde till Hyby fideikommiss, hade uppenbara problem att inom släkten finna en fideikommissarie. I fideikommissbrevet anger han ett flertal rangordnade alternativ till förmånstagare. Trots att han var 60 år gammal och ogift när testamentet upprättades, var alternativen ett, två, fem och sex⁹³ kopplade till hans förhoppning att ändå finna sig en maka och hinna få bröstavingar. Alternativen tre, fyra och sju var vissa utsedda bland stiftarens bröder och/eller deras barn. Det åttonde och sista alternativet, som också förverkligades, var systerdotterns son.⁹⁴

Den siste fideikommissarien som kan räknas till denna krets kring stiftarnas syskon är Boserups fideikommissarie, som var brorson till stiftarens make (dvs. han tillhörde i strikt mening inte denna krets). Det speciella med detta val var att han inte var den äldste brorsonen. Denne hade utsetts i det första testamentet, men i ett tillägg drygt tio år senare ändrades detta till den yngre broderns favör utan att någon orsak till förändringen angavs.⁹⁵

Slutligen återfinns två fideikommissarier utanför stiftarnas egen släkt. Båda fallen har relaterats och gäller dels Bjersgård, som tilldelades Axel Erik Gyllenstierna af Lund-

holm, och dels Södra Hultseröd, vilket gavs till Peter Weibulls barn. I båda fallen kunde egna släktingar ha hittats.

Successionsordning

Den mest omfattande delen av fideikommissbrevet var oftast stiftarens beskrivning av den successionsordning han förordnade att gälla. Stor möda lades ner på att i detalj beskriva hur olika framtida utfall skulle hanteras. Speciell noggrannhet lades ner på den första successionen. I åtskilliga av dessa omfattande beskrivningar lyckades testator ändå formulera sig på ett sådant sätt att oklarheter om företrädesrätten till fideikommisset uppkom, t.ex. genom att åstadkomma sinsemellan motstridiga formuleringar. Dessa successionsbeskrivningar har lett till många rättsliga dispyter om fideikommissrättigheten, vilket ett flertal hovrätts- och Högsta domstolsutslag vittnar om.

De flesta stiftarna syftade till att åstadkomma en successionsordning som motsvarade det adliga sättet att fastställa huvudmannskapet för släkten. Detta sätt brukar beskrivas som manlig primogenitur, dvs. företräde gavs för den först födde manlige ättlingen. Den rangordning som därmed skulle följas när ny fideikommissarie fastställdes blev, sett utifrån den avlidne, hans 1. Söner 2. Bröder 3. Farbröder 4. Farfars bröder 5. Osv. På varje nivå gavs företräde för äldre framför yngre. Om närmaste kandidat som påträffades var avliden, hade manliga ättlingar på manslinjer efter honom företräde innan ny kandidat söktes inom rangordningen.

Först när samtliga manslinjer efter förste fideikommissarien var utslucknade, gavs företräde åt kvinnliga ättlingar. Dessa kvinnliga ättlingar var tänkta bara som övergångar till nya manslinjer, dvs. deras äldsta söner skulle föra successionskedjan vidare på samma sätt som ovan beskrivits. Det fanns två

huvudalternativ till att hitta närmast berättigad kvinnlig efterträdare. Antingen gavs företräde för den siste fideikommissariens äldsta dotter (och om sådan inte fanns följdes motsvarande rangordning som för männen) eller så gavs företräde för stiftarens äldsta dotter (eller närmaste därefter följande kvinnliga ättling) och dennas ättlingar.⁹⁶

Om vi utgår ifrån denna beskrivning som den idealtypiska successionsordningen, med två alternativa möjligheter vid en kvinnlig övergång, kan fideikommissbrevens granskas för att hitta avvikelser. Noteras bör dock att i många fall, kanske alla, finns formuleringar vars rätta innebörd och juridiska betydelse först kan fastställas via domstolsutslag. Därför kan bara de mer tydliga avvikelserna från idealtypen beskrivas eller de där en rättslig prövning av den stadgade successionsordningen ägt rum.

Det enklaste för stiftaren hade varit att enbart hänvisa till begreppet huvudman, när beskrivning av den manliga delen av successionsordningen skulle fastställas. Ändå finns bara en sådan skrivning i skånska fideikommissbrev, nämligen i Barsebäcks. Gustaf David Hamilton och hans maka ville »att detta fideikommiss alltid i framtiden bliver i den äldstas händer av våra manliga descender, som är Caput Familiae».⁹⁷ Eftersom Barsebäcks stiftare inte nöjde sig med enbart denna skrivning utan även försökte detaljbeskriva successionsordningen, speciellt när kvinnlig övergång skulle ske, så kom det till rättslig tvist då huvudmannabegreppet stod i strid med tolkningen av den beskrivna successionsordningen. I domslutet gavs företräde för stiftarnas överordnade vilja att släktens huvudman ägde företrädesrätt före en bokstavstolkning av testamentet.⁹⁸

Twister om hur den angivna successionsordningen skulle tolkas har kommit till rättslig prövning i ytterligare några fall. Två av dessa rörde Svenstorp och båda behandlade

frågan om stiftaren avsett en överordnad huvudmannaprinzip eller om bokstavstolkningen, som gav en annan – men fortfarande manlig – företrädesrätt, skulle gälla. Domstolarna dömde första gången till förmån för huvudmannaprinzipen⁹⁹ och andra gången till förmån för bokstavstolkningen.¹⁰⁰ Två andra tvister – fallen gällde Björnstorp och Krapperup – behandlade frågan om stiftaren avsett att kvinnligt företräde skulle ges innan alla manliga linjer utslocknat. Återigen fanns motstridiga skrivningar i fideikommissbrevet. I båda fallen dömde domstolarna för den överordnade, manliga, huvudmannaprinzipen.¹⁰¹

Tre av fideikommissen hade dock en klart angiven linje att kvinnligt företräde ges innan de manliga linjerna utslocknat. Helt jämlikt i könshänseende är Råbelöfs fideikommiss. Jag har tidigare visat hur Anna Catharina Ridderschantz gav företräde för sina tre döttrar till fideikommisset före sina söner. I stiftelseurkunden nämns sedan varken manligt eller kvinnligt i successionsfrågan utan bara livsarvingar, dvs. ålder gavs försteg före kön vid utseende av efterträdare.¹⁰² Denna jämlikhetsprincip har medfört att fideikommisset innehafts av flera olika ätter (von Böhnen, von Rosen, Kennedy).

Även Peter Flinck, som instiftade Södra Lindved, gav kvinnor rätt till fideikommisset. Dock hade de manliga medlemmarna av en syskonskara företräde framför de kvinnliga.¹⁰³ Samma successionsordning valde Ebba Christina Siöbladh, som tillsammans med maken Gustaf Ruuth instiftade Källunda/Ruuthsbo. I det ursprungliga, gemensamma, testamentet skrev makarna att det instiftats »för vår äldste son samt sedan för äldsta son efter son om den Högste så behagar beskära, händer det ock att denna grenen går ut, så faller detta då i lika måtto på den närmaste i ordningen».¹⁰⁴ Skrivningen tyder definitivt på principen om manlig primogenitur. Ebba

Christina Siöbladh kom tjugo år senare som änka på andra tankar och i ett eget testamente skrev hon

Och som det tvivelsmål, som jag befarar framdeles kunna uppstå om rätta förståndet av ovannämnda författning enkannerligen består i den frågan, huruvida fideikommisset bör ovillkorligen alltid tillfalla manlig arvinge, eller döttrar av min salig herres och min avkomma även kunna komma i besittning därav, änskönt någon av vår manliga avkomma tillika lever, så har jag härmed velat förklara det min salig herres och min vilja och mening var, det vår äldste son Carl Ruuth skulle först efter oss undfå fideikommisset; lämnar han någon son efter sig, får den fideikommisset efter honom. Men överlever honom ingen son utan allenast döttrar, en eller fler, så bliver hon eller den äldsta av döttrarna, änskönt någon av våra andra bägge söner då lever, efterträdare efter fadern i fideikommisset.¹⁰⁵

Hon insåg att hennes testamente troligen inte skulle komma att räcka för att ändra betydelsen av det gemensamma testamentet. Efter vidare plädering för sin sak i testamentet skrev hon att om

mot förmodan en annan ordning av vederbörlig domstol skulle förklaras vara menad med 1756 års testamente, så vill jag hava denna förklaring ansedd som en förändring därav, vilket alltså bör tjäna till efterrättelse för min del i detta fideikommiss.¹⁰⁶

Precis på det sättet dömde domstolarna när tvist uppkom i slutet av 1800-talet, nämligen att den manliga linjen fick 2/3 av fideikommisset och den kvinnliga 1/3, vilket motsvarade respektive makes rätt i egendomen.¹⁰⁷

Ytterligare några skånska fideikommiss har en successionsordning som avviker från idealtypen. I Hovdaldas fideikommiss har änkor haft rättighet till fideikommissinnehavet.¹⁰⁸ Det Stora Lillienbergska fideikommisset har en mycket särpräglad efterträdarprincip. Den går nämligen sidlänges i generationerna i stället för att följa den rätt nedstigande linjen från far till son. Efter en serie rättsliga tvister under 1800-talet fastställdes slutligen den princip efter vilken succession skulle ske, en princip som troligen

strider mot stiftarens vilja (vilken jag bedömer varit en mer vanlig huvudmannapricip), men som enligt domstolsbeslut anses överensstämma med testamentsinnehållet. I korthet ges företräde till ättling inom samma generation, innan någon från nästa generation kommer i åtnjutande av fideikommisset.¹⁰⁹ Precis som i fallet Råbelöf har efterträdarreglerna lett till att flera olika ätter innehåft fideikommisset (Lillienberg, Stiernclou, Lode från Livland, Palmqvist, Reuterskiöld, Sylvander).

En avvikande successionsordning har slutligen också Södra Hultseröd. I stiftelseurkunden står:

skulle bemälte Eric Weibull uti unga åren eller utan bröstärvingar genom döden avgå, så skola dess samsyskon vara till detta hemman på lika sätt berättigade, såväl syster och broder, så att det till lika god och stor del av vardera skall nyttjas.¹¹⁰

Principen har lett till att fideikommisset kommit att ha flera samtidiga innehavare.¹¹¹

Flera fideikommissstiftare insåg att samtliga ättlingar enligt de stadgade successionsordningarna kunde dö ut och förordnade därför hur man skulle förfara om detta skulle ske. Ruuthsbos och Skabersjöes stiftelsehandlingar anger att näste fideikommissarie skall sökas enligt normala arvsprinciper.¹¹² Elisabet Jennings på Wanås pekade ut vissa av sina syskon och deras ättlingar.¹¹³ På Barsebäck gavs den siste fideikommissarien rätt att själv peka ut sin efterträdare, men det skulle vara den som han fann skickligast inom andra grenar av den Hamiltonska ätten.¹¹⁴

Tidigare har vi sett hur viktigt det Gyllenstiernska namnet var för Bjersgårds stiftare. Hon följde strikt denna huvudmålsättning även när hon skulle besluta hur fideikommissrätten skulle hanteras om ätten Gyllenstierna af Lundholm dog ut:

Vidare och där denne mig käre och älskliga ätten efter gudomlig försyn, med tiden alldeles upphöra och utslockna skulle, och någon Gyllenstierna av an-

nan svensk familj ändå i livet övrig vore, så förtror jag denna min testamentariska disposition till den äldsta av dem å manssidan.¹¹⁵

Fredrik Trolle valde ett helt annat sätt att placera sina Trolleska fideikommiss om ätterna skulle dö ut. De skulle nämligen

bliva som fideikommissegendomar överlämnade under Wadstena krigsmanshus disposition, och samtliga dess årliga revenuer använda till de därstädes anvista fattiga officerares understöd och uppehälle.¹¹⁶

Om stadganden saknades hur man skulle förfara när den sista ättlingen inom successionsordningen dör, skulle egendomen anses ingå i den siste innehavarens kvarlåtenskap. Inneböörden blev att egendomens fideikommissnatur upphävdes och jorden iklädde sig egenskap av arvejord.¹¹⁷

I två fall föreskrevs det redan i fideikommissbrevet att fideikommisset skulle upphöra. Hovdala, som saknade fideikommissrätt för de kvinnliga linjerna, stipulerade att egendomen skulle fördelas genom ett normalt arvs-skifte mellan den siste fideikommissariens närmaste kvinnliga arvingar.¹¹⁸ Det andra fallet där fideikommisset skulle avvecklas var Södra Lindved. Sociala syften styrde, precis som hos Fredrik Trolle, valet av slutstation för fideikommisset:

Så snart den sista av mina bröstärvingar genom döden avgått, skall frälsehemmanet Lindved tillfalla Svedala sockens uslaste fattighjon, och utsockne hemmanet n:r 1 Kjærstorp tillfalla Kjærstorps sockens fattiga.¹¹⁹

Noter

¹ Ytterligare skånska jordbruksfideikommiss har funnits, t.ex. Axelvold, Kronovall och Bjersjöholm (Kjellberg, Sven T. (red.), *Slott och herresäten i Sverige, Skåne* Malmö, 1966, del 1, s. 12 resp. del 3, s. 156–158). Dessutom fanns fideikommiss med skånsk anknytning av annan natur än baserade på jordbruksfastighet, t.ex. Lösöresfideikommisset Sövdeborg och det till Skarhult kopplade Schwerin-Spantekowska kapitalfideikommisset, *Kulturegendomar och kulturföremål* (SOU 1995:128, bilaga 2).

² Segerstråle, Nils, *Svenska fideikommiss*, Stockholm, 1981 s. 6–13, Modéer, Kjell-Åke, »Fideikommissinstitutet i svensk rätt: en rättshistorisk skiss», *Årsbok / Vetenskaps societeten i Lund*, 1978 s. 50–55.

³ Lag (1963:583) om avveckling av fideikommiss.

⁴ Segerstråle 1981 s. 6–18, Modéer 1978 s. 50–69.

⁵ *Avveckling av fideikommissen* (SOU 1959:40) s. 260–263.

⁶ Uppgifter om taxeringsvärden under slutet av 1800-talet har hämtats från resp. artikel om fideikommiss samt artiklar om Skånes län i *Nordisk familjebok* 1876–1899, Skånes totala taxeringsvärde från början av 2000-talet är hämtat från *Sveriges offentliga statistik: Rikets fastigheter 2004*, s. 12.

⁷ Segerstråle 1981.

⁸ Iuul, Stig, *Fideikommissarisk substitution*, Köpenhamn, 1934.

⁹ Jägerskiöld, Stig, »Faryväl till fideikommissen?», *Fornvännen*, 1963, Modéer 1978.

¹⁰ Berling, Ebba, »Fideikommissen böra upphävas och trevna bondbyar breda ut sig på dess öde vidder», *fideikommissfrågan i den politiska debatten 1882–1924*, C-uppsats Historiska institutionen Stockholms universitet, VT 1992.

¹¹ *Jordkommissionens betänkanden. D. 6, Om sociala arrendebestämmelser, avlösning av arrendjordbruk, förekommande av vanhävd, upphävande av fideikommiss i fast egendom, anskaffande av tomtmark till bostäder m.m.* (SOU 1923:40), *Promemoria angående avveckling av bestående fideikommiss* (SOU 1935:50) och SOU 1959:40.

¹² Lindeborg, Stefan, *Kulturvärdenas bevarande vid avveckling av fideikommissen*, Examensarbete Juridiska institutionen Lunds universitet, 1994, SOU 1995:128.

¹³ Bedoire, Fredric, »'Til sin Families Heder och Conservation' eller 'then flytande nyttan'» *Byggnader och betydelser*, Britt-Inger Johansson & Christian Lovén (red.), Stockholm, 2000.

¹⁴ Rosander, Sven, *Fideikommiss, till familjens heder och konservation! En studie över fideikommiss i allmänhet och Burensköldska fideikommisset i synnerhet*, C-uppsats Institutionen för humaniora Växjö universitet, VT 1996, Trägårdh, Kurt, »Lillienbergska fideikommissen och ätten von Heijne», *Släkt och hävd*, 1982.

¹⁵ Riksarkivet (RA) *Sakkunnig ang. ändring i gällande bestämmelser om fideikommiss*, 1914–1919, vol. 1–5.

¹⁶ Riksarkivet (RA) *Fideikommissutredningen*, 1952–1959, vol. 6–10.

¹⁷ Vid en tvist 1894–1895 rörande Björnstorps fideikommiss var frågan hur fideikommissbrevets successionsregler skulle tolkas. Skrivningarna i fideikommissbrevet syntes motsägelsefulla i det fall senaste fideikommissarien inte efterlämnade någon manlig arvinge. Dels stadgades att fideikommissrätten skulle tillfalla stiftarens »dotterdotters äldste son, samt så vidare, led ifrån

led, så länge någon manlig bröstarvinge efter honom finnes», vilket indikerade att manlig ättling till dotterdottern friherre Axel Ture Gyllenkrook alltid hade företrädare framför kvinnlig, dels att om »sista innehavaren av detta fideikommiss [skulle] dö, utan manliga bröstarvingar, då trädde hans äldste dotter därtill», vilket uppenbart pekade på kvinnligt företrädare om siste innehavaren saknade manlig avkomma, trots att andra manliga ättlingar till Axel Ture Gyllenkrook fanns. Både Svea hovrätt och Högsta domstolen dömde till förmån för den manliga linjen, med motiveringen att den förstnämnda skrivningen skulle tolkas som överordnad den sistnämnda (*Nytt juridiskt arkiv, avd. 1* (NJA) 1895:141).

1932 ansökte företrädare för den »kvinnliga» linjen om resning hos Högsta domstolen. Målet 1894–1895 hade avgjorts baserat på en avskrift av fideikommissbrevsoriginalet, vilket hade förkommit. Originalen hade emellertid senare anträffats. Då konstaterades att sju ord bortfallit i avskriften. Skrivningen som stödde den »manliga» linjen lydde enligt originalbrevet i stället »dotterdotters äldste son och sedan efter honom hans äldste son [författarens kursivering] samt så vidare, led ifrån led, så länge någon manlig bröstarvinge efter honom finnes». De sökande menade att denna skrivning gjorde utrymme för manligt företrädare betydligt snävare, och att den inte längre stod i strid med skrivningen om äldsta dotters företrädare. Högsta domstolen beviljade inte resning (NJA 1933:31).

¹⁸ Fideikommissen instiftades genom testamenten daterade 1755-05-20 med tillägg 1766-03-10 (grundläggande stiftelsehandling för de tre döttrarna), 1763-03-24 (stiftelsehandling avseende Näs/Trollenäs till förmån för sonsonen Fredrik Trolle), 1768-12-01 (stadganden om sonsonen Fredriks Trolles förmynderskap, fördelning av legat till arvingarna, mer detaljerade föreskrifter kring de bildade fideikommissen samt tillägg till Näs/Trollenäs fideikommiss med halva Fulltofta gård), 1769-01-20 (ytterligare stadganden kring fideikommissbildningen av Fulltofta) samt 1770-03-22 (ytterligare stadganden kring fideikommissbildningen av Fulltofta, då stiftaren förvärvat resterande del av egendomen).

¹⁹ Testamente 1794-08-20.

²⁰ Testamente 1747-07-09.

²¹ Testamente 1743-02-16.

²² Testamente 1747-06-30.

²³ Gåvobrev 1734-07-22, 1744-05-02 och 1755-03-26 samt testamente 1760-12-20, med tillägg 1762-08-06 och 1764-05-03.

²⁴ Testamente 1725-04-19.

²⁵ Testamente 1753-03-08 och kompletteringar/ändringar 1760-02-14, 1762-02-10 och 1765-06-26.

²⁶ Testamente 1767-01-31.

²⁷ Gåvobrev 1799-11-30.

²⁸ Testamente 1737-09-17 med tillägg, kompletteringar

och vissa ändringar bl.a. 1742-06-19, 1752-01-07, 1752-02-08 och 1754-04-09.

²⁹ Öppet brev 1791-10-01.

³⁰ Elgenstierna, Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, Stockholm, 1931, del 1 s. 255.

³¹ Testamente 1756-12-06.

³² Testamente 1756-11-10.

³³ Testamentstillägg 1777-11-28 och 1780-06-09.

³⁴ Testamente 1766-12-20 med tillägg 1783-06-30.

³⁵ Testamente 1751-04-04, med testamenteriskt tillägg 1768-05-02 av den förste fideikommissarien, brorsonen och lagmannen friherre Anders Daniel Stiernclou-Lillienberg, innebärande bl.a. utökning av fideikommiss-egendomen.

³⁶ Testamente 1763-02-06.

³⁷ Testamente 1800-07-07. En av Sveriges förnämsta privata tavelamlingar fanns på Wanås, huvudsakligen holländsk 1600- och 1700-talskonst. Samlingen var ihopsamlad av greve Gustaf Adolf Sparre af Sövdeborg (1746–1794). Den förvarades ursprungligen på Kulla-Gunnarstorp, men skänktes till Wanås av greve Carl de Geer af Leufsta 1855, som gjorde den till fideikommiss-egendom. Samlingen och lösöresfideikommisset kompletterades 1894 av Elisabet och Axel Wachtmeister af Johannishus. I samband med att Wanås fideikommiss avvecklades förhandlades om inlösen av tavelamlingen från regeringens sida. Trots att parterna inte kunde nå överenskommelse om köpeskillingen beslöt regeringen att inte utnyttja möjligheten till tvångsinlösen (Lindeborg 1994 s. 58–60).

³⁸ Testamente 1731 med tillägg av ytterligare jordbruks-egendomar i kompletterande testamente 1751.

³⁹ Testamente 1793-06-25.

⁴⁰ Testamente 1800-04-08.

⁴¹ Testamente 1750-02-24 med tillägg 1755-05-05.

⁴² Fideikommisset grundar sig i det testamente som Erik Magnus Lillienberg upprättade 1751-04-04. I detta testamente förordnades dock inget specifikt om Södra Hultseröd. De i detta testamente i första hand utsedda rättighetsinnehavarna till hela fideikommiss-egendomen, hans brorsöner, förklarade dock i en gåvohandling daterad 1752-07-30 testators egentliga vilja. Enligt de fyra brorsönerna var det testators avsikt att frälschemmanet Södra Hultseröd nr 1 skulle instiftas till fideikommiss åt ättlingarna till hovrättskommissarien Peter Weibull, som tack för »den möda och flit bemålte kommissarie vår herr farbror visat allt sedan år 1732».

⁴³ Baserat på att Christinehof/Östra Torup och Högestad/Baldringe bedöms som två olika fideikommiss.

⁴⁴ De båda bröderna Peter Gotthard och Johan Henrik von Kochen förvärvade Krapperup, hälften var, 1734. Peter Gotthard blev den som bodde på och förvaltade godset. I det första gåvobrevet år 1734 gjordes två tredjedelar av stiftarens innehav (dvs. en tredjedel av hela godset) till fideikommiss. 10 år senare förvärvade Peter

Gotthard en tredjedel av broderns andel, vilket innebar han blev ägare till två tredjedelar av Krapperup. I gåvobrevet 1744 utökade han fideikommisset till att omfatta hela sin del. Ytterligare drygt 10 år senare förvärvades resterande del av Johan Henriks innehav, varmed Peter Gotthard blev ensam ägare till Krapperup. Fideikommisset utökades till att omfatta hela godset i ett gåvobrev 1755.

⁴⁵ Hultseröd 1752.

⁴⁶ Skabersjö 1799.

⁴⁷ Stamhus var ett av de danska majoratstyperna, vilka var den danska motsvarigheten till fideikommiss.

⁴⁸ Börringe 1791.

⁴⁹ Wanås 1800.

⁵⁰ Hegardt 1743.

⁵¹ Övedskloster 1766.

⁵² Hovdala 1731.

⁵³ Den använda definitionen på nyadel är att stiftaren (eller i fall av änkor deras makar) eller dess fader blivit nobiliserad.

⁵⁴ Det Ruuthska fideikommisset kan ses som först stiftat av makarna tillsammans, sedan (genom de väsentliga förändringar som gjordes) av änkan själv, därav blir summan 22.

⁵⁵ Barsebäck 1767.

⁵⁶ *Sverige, geografisk beskrivning*, Stockholm, 1929–1935, del 3, s. 57, 68, 174, 187.

⁵⁷ Enkätsvar Fideikommissutredningen (RA 1952–1959) samt uppgifter från resp. fideikommiss hämtade ur olika utgåvor av Nordisk Familjebok 1880–1950, med justeringar och tillägg för saknade, avvecklade och uppenbart felredovisade fideikommiss. Beräkningen kan således inte bli exakt, men hamnar med mycket stor sannolikhet inom det redovisade intervallet.

⁵⁸ Enkätsvar Fideikommissutredningen (RA 1952–1959).

⁵⁹ Bedoire 2000.

⁶⁰ Övedskloster 1874.

⁶¹ Boserup 1753, Piper 1747.

⁶² Boserup 1760.

⁶³ Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*, Malmö, 1997 s. 94–99.

⁶⁴ Börringe 1791.

⁶⁵ Övedskloster 1766.

⁶⁶ Övedskloster 1788.

⁶⁷ Bjersgård 1725.

⁶⁸ Piper 1747.

⁶⁹ Årup 1792.

⁷⁰ Trolle 1763a.

⁷¹ Inger s. 97.

⁷² Trolle 1768.

⁷³ Hyby 1737.

⁷⁴ Näsbyholm 1756.

⁷⁵ Bjersgård 1725.

⁷⁶ Enligt Barfod var systemens son, som i så fall skulle ha blivit fideikommissarie, frukten av en förbindelse med

en dräng, och giftermålet med Mårten Starkhufvud arrangerat för att dölja skammen (Barfod, J.C., *Märkvärdigheter rörande skånska adeln*, Lund, 1976 s. 334–335). Johan Christopher Barfod var författare till ett manuskript i brevformat nedtecknat 1787–1791 och senare publicerat under titeln *Märkvärdigheter rörande Skånska adeln*. Barfod var en personhistorisk skribent, som framvisar en för tiden »modern» forskningsinsats baserad på genomgång av primärkällor och ett kritiskt förhållningssätt, men han kombinerar detta med en förtjusning att förmedla dåtidens skandaler och rykten i likhet med en nutida skvallerjournalist.

⁷⁷ Bjersgård 1725. Se även Barfod 1976 s. 334.

⁷⁸ Övedskloster 1766.

⁷⁹ Bjersgård 1725.

⁸⁰ Övedskloster 1874.

⁸¹ Hultseröd 1752.

⁸² Maria Hegardt instiftade två fideikommiss, Stora Markie för sin äldste son och Svenstorp för den näst äldste.

⁸³ Råbelöf 1763.

⁸⁴ Råbelöf 1763.

⁸⁵ Råbelöf 1763.

⁸⁶ Trolle 1755.

⁸⁷ Elgenstierna 1931 del 8, s. 373, Barfod 1976 s. 41–46. Han kallades enligt Barfod för »Galna Trollen» (Barfod s. 44).

⁸⁸ Barfod 1976 s. 45.

⁸⁹ Ruuthsbo 1780.

⁹⁰ Wanås 1800.

⁹¹ Björnstorp 1747.

⁹² Börringe 1791, Segerstråle 1981 s. 66–67, Elgenstierna 1931 del 1, s. 256–257.

⁹³ Alternativ ett var äldste son eller dess söner, alternativ två var övriga söner eller dessas söner, alternativ fem var dottersöner och alternativ sex sondöttrars söner.

⁹⁴ Hyby 1737.

⁹⁵ Boserup 1753, 1765.

⁹⁶ Det övervägande antalet stiftare i Skåne valde det förstnämnda alternativet, dvs. kvinnlig anhörig närmast den siste fideikommissarien (exempelvis Barsebäck, Övedskloster, Svenstorp, Stora Markie, Börringekloster, Christinehof, Näsbyholm, Krapperup, Björnstorp, Trolle-
näs), medan bara ett fåtal kan knytas till det andra alternativet, dvs. kvinnlig anhörig närmast stiftaren (exempelvis Skabersjö, Wanås, Årup).

⁹⁷ Barsebäck 1767.

⁹⁸ Schmidt, Carl (red.), *Juridiskt arkiv*, 1830–1862, del 34 (1861–62), s. 1–18.

⁹⁹ NJA 1894:193.

¹⁰⁰ NJA 1899:230.

¹⁰¹ NJA 1895:141, NJA 1943:322.

¹⁰² Råbelöf 1763.

¹⁰³ Lindved 1800. Södra Lindved har haft fler kvinnliga (fyra stycken) än manliga (tre stycken) fideikommissarier.

¹⁰⁴ Ruuthsbo 1756.

¹⁰⁵ Ruuthsbo 1777.

¹⁰⁶ Ruuthsbo 1777.

¹⁰⁷ NJA 1900:32.

¹⁰⁸ Hovdala 1731.

¹⁰⁹ Trägårdh 1982 s. 145–150.

¹¹⁰ Hultseröd 1752.

¹¹¹ 1953 var de nio stycken representerande familjerna Weibull och Anderberg (RA 1952–1959).

¹¹² Ruuthsbo 1777, Skabersjö 1799.

¹¹³ Wanås 1800.

¹¹⁴ Barsebäck 1767.

¹¹⁵ Bjersgård 1725.

¹¹⁶ Trolle 1768.

¹¹⁷ SOU 1935:50. Så blev t. ex. lösningen i en tvist i frågan avseende Ruuthsbo (NJA 1906:16).

¹¹⁸ Hovdala 1731.

¹¹⁹ Lindved 1800.

Bilaga: Förteckning av källhandlingar

Som källmaterial till denna uppsats har avskrifter av fideikommissbrev m.m. använts. Något enskilt arkiv där samtliga handlingar återfinns har inte hittats. Därför har källmaterialet fått hämtas från ett eller flera arkiv enligt denna förteckning.

Förklaring:

RA=Riksarkivet	A = Sakkunnig ang. ändring i gällande bestämmelser om fideikommiss 1914–1919, vol. 1–5 B = Fideikommissutredningen, 1952–1959, vol. 6–10
GH=Göta hovrätts arkiv	C = Bouppteckningar, testamenten och arvsskiften, serie EXIA, vol. 2 D = Bouppteckningar, testamenten och arvsskiften, serie EXIA, vol. 15 E = Bouppteckningar, testamenten och arvsskiften, serie EXIA, vol. 31
LLA=Lund landsarkiv	F = Lagfartsprotokoll Luggude häradsrätt, 1927 G = Lagfartsprotokoll Norra Åsbo häradsrätt, 1927 H = Lagfartsprotokoll Vemmenhögs, Ljunits och Herrestads häradsrätt, 1919

Förkortning	Utfärdare	Handling	Datum	RA	GH	LLA
Areskoug 1793	Magnus Holgersson Areskoug m. maka	Testamente	1793-06-25	A		
Barsebäck 1767	Gustaf David Hamilton m. maka	Testamente	1767-01-31	A		
Bjersgård 1725	Margrete Sofie Gyldenstjerne, gift Hästesko	Testamente	1725-04-19			G
Björnstorp 1747	Christina Törnflycht, gift Piper	Testamente	1747-06-30	A		
Björnstorp 1779	Gustav III	Kungl. beslut	1779-03-01	A		
Boserup 1753	Catharina Beata von Schoting, gift Ankarcrona	Testamente	1753-03-08	A		
Boserup 1760	Catharina Beata von Schoting, gift Ankarcrona	Testamente	1760-02-14	A		
Boserup 1762	Catharina Beata von Schoting, gift Ankarcrona	Testamente	1762-02-10	A		
Boserup 1765	Catharina Beata von Schoting, gift Ankarcrona	Testamente	1765-06-26	A		
Börringe 1791	Joakim Beck-Friis	Öppet brev	1791-10-01	A		
Hegardt 1743	Maria Hegardt, gift Gyllenkrook	Testamente	1743-02-16	A	D	
Hovdala 1731	Casper Ehrenborg m. maka	Testamente	1731	A, B		
Hovdala 1751	Casper Ehrenborg m. maka	Testamente	1751	A, B		
Hultseröd 1752	Anders Daniel Stiernklo-Lillienberg m.fl.	Gåvobrev	1752-07-30	A		
Hyby 1737	Johan von Brehmer	Testamente	1737-09-17	A		
Hyby 1742	Johan von Brehmer	Testamente	1742-06-19	A		
Hyby 1752a	Johan von Brehmer	Testamente	1752-01-07	A		
Hyby 1752b	Johan von Brehmer	Testamente	1752-02-08	A		
Hyby 1754	Johan von Brehmer	Testamente	1754-04-09	A		
Krapperup 1734	Peter Gotthard von Kochen	Gåvobrev	1734-07-22		D	F
Krapperup 1744	Peter Gotthard von Kochen	Gåvobrev	1744-05-02		D	F
Krapperup 1755	Peter Gotthard von Kochen	Gåvobrev	1755-03-26		D	F
Krapperup 1760	Peter Gotthard von Kochen	Testamente	1760-12-20		D	F
Lillienberg 1751	Erik Magnus Lillienberg	Testamente	1751-04-04	A, B		
Lillienberg 1768	Anders Daniel Stiernklo-Lillienberg	Testamente	1768-05-02	A		
Lindved 1800	Peter Flinck	Testamente	1800-04-08	A		
Näsbyholm 1756	Christian Henrik von Finecke	Testamente	1756-12-06		C	H
Petersborg 1750	Martha Lorich, gift Bager	Testamente	1750-02-24	A		
Petersborg 1755	Martha Lorich, gift Bager	Testamente	1755-02-05	A		
Piper 1747	Christina Törnflycht, gift Piper	Testamente	1747-07-09	A, B		
Ruuthsbo 1756	Gustaf Ruuth m. maka	Testamente	1756-11-10	A		
Ruuthsbo 1777	Ebba Christina Siöbladh, gift Ruuth	Testamente	1777-11-28	A		
Ruuthsbo 1780	Ebba Christina Siöbladh, gift Ruuth	Testamente	1780-06-09	A		
Ruuthsbo 1808	C. A. Trolle Wachtmeister m.fl.	Kungl. beslut	1808-08-15	A		
Råbelöf 1763	Anna Catharina Ridderschantz, gift von Böhnen	Testamente	1763-02-06	A		
Skabersjö 1799	Tage Thott m. maka	Gåvobrev	1799-11-30	A		
Trolle 1755	Fredrik Trolle	Testamente	1755-05-20	A	D	

Förkortning	Utfärdare	Handling	Datum	RA	GH	LLA
Trolle 1763a*	Fredrik Trolle	Testamente	1763-03-24			
Trolle 1763b	Arvid Trolle	Öppet köpebrev	1763-03-24			D
Trolle 1768	Fredrik Trolle	Testamente	1768-12-01	A		D
Trolle 1769	Fredrik Trolle	Testamente	1769-01-20			D
Trolle 1770	Fredrik Trolle	Testamente	1770-03-22			D
Trolle 1830	Carl XIV Johan	Kungl. beslut	1830-01-30	A		
Wanås 1800	Elisabet Jennings, gift Adlerfelt	Testamente	1800-07-07	A		
Årup 1792	Magdalena Sofia Coyet	Testamente	1792-07-21	A		
Årup 1794	Magdalena Sofia Coyet	Testamente	1794-08-20	A		
Årup 1802	Gustaf IV Adolf	Kungl. beslut	1802-03-30	A		
Årup 1805	Carl Adam Wachtmeister m. maka	Öppet brev	1805-12-23	A		
Övedskloster 1766	Hans Ramel m. maka	Testamente	1766-12-20	A		E
Övedskloster 1783	Hans Ramel m. maka	Försäkran	1783-06-30			E
Övedskloster 1788	Charles Emil Ramel m.fl.	Försäkran	178x-12-29			E
			1788-08-25			
Övedskloster 1874	Axel De la Gardie m. maka	Testamente	1874-04-04	B		

* Trolle-Bonde, Carl, »Riksrådet Grefve Gustaf Bonde», *Anteckningar om Bondesläkten*, Lund, 1897–99, s. 155–157.